

*Dr. Lenner Tibor*¹

Adalékok Kapuvár történeti földrajzához

1. Bevezetés

A II. világháború után Magyarországon a települések történeti földrajzával, morfológiájával foglalkozó munkák a perifériára szorultak. A marxista társadalomszemlélettől áthatott gazdaságföldrajzi kutatások elsősorban gyakorlatias tervezési célokat szolgáltak, és mellőzték a polgárinak tekintett morfológiai megközelítést.

Csak az 1970-es évek végétől, Becsei József munkásságával nyerték vissza fokozatosan a súlyukat a hazai településföldrajzban azok a városföldrajzi kutatások, amelyek a Mendöl-féle morfológiai irányzatot tekintették alapnak, és egyben meg is újították az elméleti kereteket. Egy évtizeddel később pedig már sorra jelentek meg az egy-egy település településföldrajzát, elsősorban arculatát és szerkezetét bemutató munkák a Csapó Tamás által vezetett szombathelyi településföldrajzos iskolából. Az önálló településmorfológiai kutatások azonban csak akkor igazán teljeseek, ha – visszanyúlva a II. világháború előtti hazai településföldrajzi kutatások hagyományaihoz – azokat a település történeti földrajzi fejlődésének rövid vázlata vezeti be (JANKÓ F. 2005). A települések arculatát meghatározó horizontális zártság ugyanis függ a városok létrejöttétől és történeti fejlődésétől. A beépítések vertikális tagozódását pedig – a rendelkezésre álló beépíthető területek és az építőanyag mibenlétén túl – nagyban befolyásolja a városok időről-időre változó szerepköre is (CSAPÓ T. 2005). A településmorfológiai kutatások történeti földrajzi megalapozásakor tehát két kérdést kell vizsgálni:

- Hogyan változtak a település funkciói az évszázadok során?
- Melyek a településszerkezet történeti gyökerei?

Jelen munka célja az, hogy az elmondottakat egy kisalföldi kisváros, Kapuvár példáján mutassa be. Kapuvár történeti földrajzi feldolgozásának segítségével rávilágít a település kialakulására, változó funkcióira, alaprajzi fejlődésére. A választás pedig azért esett Kapuvárra, mert úgy tűnik, hogy a magyar kisvárosok átfogó településmorfológiai vizsgálatával még adós a településföldrajz. Éppen ezért tűztük ki célul azt, hogy elsőként a Kisalföld 10000 főnél népesebb kisvárosainál végezzük el az alapozó történeti földrajzi kutatásokat, elsődleges adatgyűjtéssel (a városok utcáinak bejárásával) és másodlagos információk segítségével (népszámlálási adatok feldolgozása, helytörténeti irodalom feltárása, levéltári kutatások). Ezzel a munkával kapcsolódunk a Berzsenyi Dániel Főiskola Társadalomföldrajz Tanszékén folytatott kutatáshoz, amely a magyar városok funkcionális morfológiáját vizsgálja. Az elmúlt években már feldolgoztuk és publikáltuk Celldömölk, Sárvár, Pápa és Körmend szerepkörének és településszerkezetének változását (CSAPÓ T. – LENNER T. 2004/a, 2004/b, 2004/c, LENNER T. 2004).

2. Változó szerepkörök

Kapuvár a Rábaköz és a Hanság-medence találkozásánál fekszik. Az erőteljes, de nem egyenletes süllyedés következtében a Hanság-medencébe érkező folyók hatalmas hordalékkúp sorozatokat alakítottak ki. Ezt a természetföldrajzi adottságot kihasználva a

¹ **Dr. Lenner Tibor** Nyugat-magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ, Társadalomföldrajzi Tanszék, Szombathely E-mail: lentibor@bolyai.nyme.hu

település legelső lakói a vízjárta síkból kiemelkedő rábai és répcei hordalékkúp-vonulatokon telepedtek meg. Erről a réz-, a bronz- és a korai vaskorból előkerült gazdag leletanyagok tanúskodnak. Ebben az időszakban (i.e. IV. század) emelték az illírek által használt védelmi vonal földvárait is: Kapuvárt és szomszédságában Földvárt és Feketevárt. A rómaiak idejében két fontos hadiút keresztezte itt egymást: az egyik Győrtől (Arrabona) Sopron (Scarbantia) felé, a másik Szombathelytől (Savaria) Petronel (Carnuntum) felé vezetett. (VAMOS F. – RADNÓTI I. 1928) Kapu várát feltehetően a rómaiak nyomdokain járva az avarok fejlesztették megfelelő erősségűvé. A honfoglalás után így lett a gyepűrendszer őrhelye, kapuja. Amikor ugyanis a magyarok a Dunántúlt birtokba vették, s a nyugati határt a németek ellen gyepűvel erősítették meg, Kapu várának igen fontos szerep jutott. A Drávától a Dunáig a németek csak két átjárón vonulhattak hazánk ellen. Az egyik volt a Rába mente, a másik a Duna völgye. A Rába mentét Kapu vára vigyázta. Mint katonai őrhely, nem lakott település volt, nem volt állandó lakossága. Az emberek a vártól délre fekvő településekről jöttek át ide szolgálatot teljesíteni (VARGA J. 2000).

Amikor III. Henrik 1044-ben újra megtámadta az országot, a vár környékét elárasztották a Répce vizével, így a Hanság mocsarai – amelyek a várig nyúltak – feltöltődtek vízzel. Így biztosították a várat, a német csapatokat pedig kerülőre kényszerítették.

Kapuvár első írásos említése 1162-ből olvasható. A vár 1350-ig szabad királyi vár volt, I. Lajos király ekkor adományozott a vár melletti földekből a Kanizsai családnak. Ezzel megkezdődött Kapuvárnak királyi birtokból családi nagybirtokká alakulása. A XV. század elején a Kanizsaiak megerősítették a várat úgy, hogy a vár mellé telepítették a várban szolgálatot teljesítőket. A letelepített várkatonák voltak a hajdúk, akiket mentesítettek minden jobbágyteher alól, számuk pedig kb. 80-100 fő között mozgott. 1401 körül pedig védelmi céllal mesterséges csatornát ásattak, a Kis-Rábát, a város egyetlen vízfolyását. Ez Rábakecölnél ágazik ki az Öreg-Rábából, és Kapuváron áthaladva, a várostól északra mintegy 10-km-re ömlik a Répcebe, s ettől kezdve Rábca néven folyik tovább.

Miután 1536-ban a Kanizsai család fiú-ágon kihalt, és az akkor 14 éves Orsolyát Nádasdy Tamás vette feleségül, Kapuvár és térsége Nádasdy-birtok lett. Nádasdy Tamás a várait tervszerűen átépíttette és megerősíttette, védelmi rendszerüket a kornak megfelelő modern megoldásokkal tette biztonságossá. A mohácsi vész idején Kapuvár még csak halászfalu. (SZAKÁCS K. 2002) Katonatelep jellege akkor kezdett kibontakozni, amikor 1543-ban a török betört a Rábaközbe és elpusztította egy részét. Ezen pusztítások elkerülése érdekében kezdődött meg a katonák várba telepítése. A várépítési munkálatok hatására a vár egyre nagyobb biztonságot jelentett az itt élők számára. A biztonság fellendülést hozott. Ennek egyik bizonyítéka, hogy 1550-ben már iskolamester működött Kapuváron, s a váron kívül is épültek házak. Elsősorban olyan „futott embereké”, akik a török elől menekültek és a vár biztonságos közelében telepedtek le. 1558-ban mezővárosi rangot kapott, majd több évszázadon át hatalmas kiterjedésű földesúri birtok uradalmi központja lett. A kapuvári major a török-kori háborús szükségleteknek megfelelően többet is termelt. Közben a külső és belső védelmi rendszer közé a Nádasdyak kertész jobbágyokat telepítettek, s fokozatosan telket biztosítottak a katonáknak is a vártól 1,5-2 km-re lévő pusztá helyén. Így alakult ki Garta község 1663-ban. Lakói évi 3 forintot fizettek házanként, egy hónapon át zsold nélkül teljesítettek várőrséget, és a Rába-híd őrzését is ellátták. Mentésültek viszont a robot és az úrbéri szolgálat alól.

A Nádasdyak Wesselényi-féle összeesküvésben játszott szerepe miatt Kapuvár előbb a kincstár, majd az Esterházy-család tulajdona lett. Nehéz évtizedek következtek. Pusztított tűzvész, török, majd a Rákóczi-szabadságharc idején többször is gazdát cserélt a város. Végül a kurucok robbantották fel a várat, és ezzel védelmi szerepe, katonai jellege megszűnt. A volt várat gazdái kastélyként építtették újjá: földszintjén az Esterházy-uradalom hivatali helyiségei kaptak helyet, az emeleten pedig tisztai lakások voltak.

Az Esterházyak és a város kapcsolata ellentmondásosan alakult a XVIII. században. A hajdúk katonai szolgálatára már nem volt szükség, így eddigi privilégiumaikat az Esterházyak igyekeztek megszüntetni, egyre több robotra kötelezték őket. Kicsi volt az úrbéri földállomány is: egy hajdúháza alig 1,5 hold jutott. A megélhetés érdekében a jobban fizető dohánytermesztéssel foglalkoztak az itt lakók, majd mind nagyobb erővel vetették rá magukat az erdőirtásra. A tiltakozások ellenére az Esterházyak ezeket az irtásföldeket visszaváltották és az uradalmukhoz csatolták. Ugyanakkor a majorsági gazdálkodás fejlesztésére nagy erőket koncentrált az Esterházy család. Vezetésükkel Sopron vármegye földesurai összefogtak, és elkezdték a vízszabályozási munkákat. 1775-1799 között elkészült a Hanság fő vízvezető csatornája, így újabb hasznos földterületeket vonhattak művelés alá a kapuváriak. Ezzel bővültek a gabonatermesztés feltételei, az állatállomány frissítéséhez pedig Svájból hoztak marhákat. Az uradalom töretlenül fejlődött. Olyan térszervező erő lett, amely meghatározta az emberek és áruk mozgását az uradalom területén. Gazdasági, gazdaságszervezői funkciója mellett bíraskodási, igazgatási szerepet is ellátott. A XVIII. század első feléig a nyugati piacok felé irányuló külkereskedelem haszna a nagybirtokosoknál csapódott le. Ilyen uradalmi központ volt a Kisalföldön Kapuvár mellett pl. Pápa, Rohonc, Németújvár, Sárvár, Körmend, Magyaróvár, Jánosháza. Ezen települések fejlődését, központi funkcióinak kiépülését uradalmi központ voltuk nagyban befolyásolta (GYÖRI R. 1999). Az uradalmak térszervező szerepe a XVIII. század második felében kezdett gyengülni. Az 1754-es vámrendelet ugyanis kedvezőtlenül érintette a határszéli uradalmak külkereskedelmét, igazgatási központ jellegük pedig már nem volt olyan erős, hogy központi funkciójuk megmaradjon. Szerepüket a kisvárosok vették át abban a folyamatban, amelyben a polgári igazgatás intézményei felváltották a feudális intézményeket, a feudális gazdaságszervezés helyét pedig átvette a szabad verseny.

Mindez a városok szerepének bővüléséhez vezetett. Az alapok Kapuváron megvoltak: már a XVII. században sorra alakultak a céhek, a lakosság szám pedig az 1714. évi 900 főről 1785-re 2381 főre nőtt. A fejlődés a XIX. században is kitapintható, a kolerajárvány, a többször is pusztító tűzvész és az 1848/1849-es szabadságharc leverését követő megtorlások ellenére is. 1869-ben izraelita, egy évvel később katolikus iskola épült, megkezdte működését az Önkéntes Tűzoltó Egyesület, majd a Sopron megyei Első Takarékpénztár. 1871-ben nagyközséggé lett. Az 1870-es években megindult a vasúti közlekedés Győr és Sopron között, sőt gazdasági vasút is épült, ami – sokhelyütt csak ún. „repülő vágányokkal” – összekötötte az uradalom Hanságban települt, addig nehezen megközelíthető majorjait. (Lászlómajor, Mexikópuszta, Nyáros major, Tözeggyár, Öntés, Földvár stb.) Az 1880-as években Rábaszabályozó Társulat alakult, kórház épült, és megindult a polgári iskolai képzés és tanoncképzés. Jellemző a település iparosodására, hogy az utóbbiban 20 féle ipar 84 tanoncát oktatták. A fejlődés hátulütője volt ugyanakkor, hogy a környék gazdasági fejlesztésében szerepet játszó korszerű agrotechnika következtében egyre kevesebb munkaerőre volt szükség. Megjelent a munkanélküliség, aminek következtében a XX. század elején a lakosságnak csaknem egynegyede, kb. 2000 fő vándorolt ki Amerikába, a jobb megélhetés reményében (GIMESI E. 1972).

A trianoni békeszerződés következtében átmenetileg Kapuvár lett a megyeközpont, így Sopronból ideköltöztek a volt megyei hatóságok és hivatalok. A rövid átmeneti időszakban látványosan szépült a település: az utakat, járdákat lekövezték, kiépítették a villanyvilágítást. Az Esterházyak 1924-ben pedig húsárugyárat alapítottak, mely fellendítette az állattenyésztést.

A második világháborút követő évtizedekben az ipar fejlesztése a mezőgazdaság fejlesztésétől időben lemaradva kezdődött. Az 1970-es években az ipar fejlesztését a korábbi hagyományokra alapozták, nevezetesen a mezőgazdasági termeléshez kötődő feldolgozó jelleg dominált, amit az ipari infrastrukturális fogadóképesség megteremtése előzött meg. A

település két jellemző iparága így az élelmiszeripar, valamint a gépipar lett. Mindezek mellett fontos szerepet játszottak a könnyűipari üzemek és szövetkezetek is. Az 1960-as, 1970-es évek intenzív iparfejlesztése a várossá válást segítette elő, ami 1969-ben történt meg. Az elmúlt évtizedben élénkültek meg az országhatáron átnyúló gazdasági-üzleti kapcsolatok. Ipari Parkot létesítettek, és tervet dolgoztak ki a termálturizmus fejlesztésére is. A kisvárosi fejlődéssel együtt valósult meg a helyi oktatási és kulturális intézmények fejlesztése is: 1953-ban gimnázium nyílt, egy évvel később pedig könyvtár, az 1960-as években pedig megkezdte működését a település múzeuma és a színházteremmel is rendelkező művelődési központ. Kapuvár városkörnyékének tényleges központjává vált. Pápa, Csorna, Celldömölk, Sárvár társaságában azok közé a kistelepülések közé sorolható, amelyek mezővárosból 10000 főnél népesebb kis- és középvárossá lettek, miközben városi szerepkörüket folyamatosan továbbfejlesztették.

3. A város alaprajzi fejlődése

A város ősi magja a vár, ami a IV-V. században épült. A várban állandó jelleggel nem élt senki, csak katonai őrhelyként működött.

A XV. században jelentek meg az első lakosok, akik a vár mellett telepedtek le. Kapuvár első utcája – a mai Széchenyi utca – a XVI. században alakult ki. A település ősi tengelyei – a Sopron illetve Babot felé vezető ősi utcák – folyami hordalékkúp-vonulatokat követnek.

A XVII. századra benépesült a mai városmag: a Kossuth utca, Damjanich utca és a Dr. Lumniczer Sándor utca. 1663-ban önálló településként jött létre Garta, két utcával, a Rákóczi és a Szent Katalin utcákkal.

A XVIII. században a település megnyúlt a főbb utak mentén, illetve az északi jó termőterületek irányába, majd fokozatosan kiterelődött. Az ún. belső major beékelődő területe viszont még sokáig – egészen a XX. századig – megmaradt a településközpont közelében.

A XIX. században az árvíz korlátozta településterület erőteljesen besűrűsödött. Árvizek, belvizek más kistelepülések területi fejlődését is korlátozták. A népesség növekedése ezeken a helyeken nagymérvű telekaparózáshoz, a települések erőteljes besűrűsödéséhez vezetett (SOMFAY A. 2002). Bár a folyószabályozások folyamatban voltak, ennek ellenére a századfordulóra termőföld-ínség és fokozott lakótelek-hiány alakult ki, mivel a várt földosztás nem történt meg. A kistelepülési gazdák, köztük a kapuváriak is – hasonlóan az ország más részeihez – eladták szalagtelkük udvarának egy részét, ahol a vevő, vagy éppen a gazda rokonai építettek egymás mögé zsúfolódó újabb és újabb házakat (GÖCSEI I. 1943). Az egyes szalagtelkeken sok esetben 6-8 ház épült fel egymás után, elkerítés nélkül. A később tervezett új utcákkal gyakran a hosszan elnyúló szalagtelkek hátsó részét szelték keresztül. A besűrűsödéssel magyarázható, hogy a XIX. század végéig csupán három új utca, – az Erzsébet királyné, a Vörösmarty és az Árpád utca – épült ki, valamint a már meglévő utcák fejlődtek tovább.

A település centrumában például a hagyományos fésűs beépítés fázisonként hézagosan zárt sorú beépítésen át zárt sorúvá, sőt emeletessé fejlődött. Ezek az utcák ma a város belső magját alkotják, a házak egymás mellett állnak, köztük nincs szabad tér, és csak a legritkább esetben földszintesek. Kapuváron ilyen többszintes, zárt beépítéssel találkozhatunk a Kossuth utcában, a Fő téren, a Széchenyi utcában, a Deák utcában, a Dr. Lumniczer utcában és a Damjanich utca elején. Ezen a területen a XIX. század elején még szabályos fésűs beépítés volt, majd 1843-ban tűzvész semmisítette meg a várost. Az épületek ezután nem fésűs módon, hanem zárt sorúan, az utcával párhuzamosan épültek újjá, azonban még földszintesek. A XIX. század végén, XX. század elején betelepülő, módos kereskedő családok a földszintes házak

egy részét megvásárolták, és emeletes, városias házakra építették át. Ezek földszintjén ma üzleteket és irodákat, emeletein pedig lakásokat találunk. Továbbra is maradtak azonban földszintes épületek. A Fő térnek is csak az egyik oldala zárt sorú, a másik jóval nyitottabb. Itt található a Szt. Anna templom, a Várkastély, a Rábalota, a köztük lévő teret pedig parkok töltik ki.

A városból ma kivezető Győri út vonalát tervezőasztalon húzták meg. 1876-ban megnyitották a Győr és Sopron közötti vasútvonalat, amely Kapuvár helyét a két város közötti kelet-nyugati tengelyen rögzítette. Nem vált viszont vasúti csomóponttá, mert a tervezett Celldömölk-pozsonyi vonal kapcsolati helyét átengedte Fertőszentmiklósnak, míg a Pápa-Pozsony vonalé Csornára került. Így aztán a kezdeti tervekkel ellentétben a város súlypontjától távol és délre megépített vasútállomás a lehetségesnél kevesebb fejlesztő erőt váltott ki.

1923-ban Kapuvár egyesült Garta községgel. Ugyanebben az évben Kapuvár északi részén 390 telket osztottak ki, és ez a nagy mértékű lakótelek-osztás megismétlődött az 1930-as évek elején és az 1950-es években is. Ekkor az uradalmi nagybirtok területén kisajátítással építkezési telkeket alakítottak ki, így jött létre a mai Házhely városrész. A történeti településmaghoz „hozzáragasztott” új szerkezetű településrész könnyen felismerhető a hagyományostól eltérő utca, telek és beépítési formákról. Az utcákat „vonalzóval” osztották ki, téglalap alakú telkekkel. Ez figyelhető meg a Margit-híd utcától északra eső részen és a Rákóczi utca – Keleti sor közötti területen. Itt a szabadon álló, laza kertvárosias beépítettség a jellemző, többségében azonos magasságú, 10 x 10 méteres sátozott családi házakkal.

Az 1980-as évektől kezdve a Rákóczi utca és a Kis-Rába között húzódó területen alakítottak ki új utcákat. Napjainkban is itt kínálják a legtöbb építkezésre alkalmas telket. Itt már nem írtak elő szigorú szabályokat, hogy teljesen egyforma házak épüljenek, de a minimum párkánymagasságot megadták, ezért ezekre az utcákra kizárólag a kétszintes házak a jellemzőek.

4. Összegzés

Munkánk célkitűzése az, hogy a kislalföldi mezővárosok vizsgálatával összefüggést keressünk beépítésük, sajátos funkcióik és történeti fejlődésük között. Kapuvár ősi központja a vár. Ez egészen az 1400-as évekig magányosan állt, ekkor kezdődött meg a környéken az emberek letelepedése. A vár és a város az évszázadok folyamán a Kanizsai, a Nádasdy, majd az Esterházy család birtokaihoz tartozott. A Kanizsaiak telepítették le a hajdúkat a vár környékén, akiknek a kiváltságos helyzetéből fakadóan Kapuvár már 1558-tól oppidum volt. A váron a legtöbb fejlesztést a Nádasdyak hajtották végre, amivel jelentősen növelték az itt élők biztonságát. Ez a biztonság segítette ahhoz is, hogy ebben az időben Kapuvár fontos szerepet játszott a kor közművelődésében. A várat az Esterházyak idején alakították várkastéllyá. Ők voltak azok, akik az uradalom térszervező funkcióját Kapuvár szűkebb körzetére terjesztették ki. A város a XIX-XX. század fordulóján polgárosodott, 1920 után – rövid időre – megyeszékhellyé is vált. Ekkorra már kialakult a mai városmag, a földszintes épületeket zárt sorú kétszintes épületek váltották fel. A második világháború után több hullámban jelentős építkezések folytak, a város több új utcával is bővült.

Kapuvár fejlődése példa arra, hogyan váltak a kislalföldi mezővárosok kisvárossá, miközben történeti településszerkezetüket nemcsak megóvták, hanem harmonikusan meg is újították.

Irodalom

- BELUSZKY P. - GYÖRY R. (2005) Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 232 p.
- CSAPÓ T. (2005) A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely, 201 p.
- CSAPÓ T. - LENNER T. (2004/a) Celldömölk történeti földrajza és településmorfológiája. Vasi Szemle 2004/3., pp. 345-364.
- CSAPÓ T. - LENNER T. (2004/b) Sárvár történeti földrajza és településmorfológiája. Vasi Szemle 2004/6., pp. 655-676.
- CSAPÓ T. - LENNER T. (2004/c) Pápa történeti földrajza és településmorfológiája. In: II. Magyar Földrajzi Konferencia Szeged, szerk.: Barton G. – Dormány G., SZTE CD kötet, pp. 271-281.
- GIMES E. (1972) Kapuvár Útikalauz. Győr-Sopron Megyei Idegenforgalmi Hivatal, Győr.
- GÖCSEI I. (1943) Kapuvári-Rábaköz földrajza. Horthy Miklós Tudományegyetem, Szeged.
- GYÖRI R. (1999) Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön. Tér és Társadalom 1999/4., pp. 77-106.
- JANKÓ F. (2005) A települések belső szerkezetének vizsgálata: a „Mendöl-módszertől” a szociálgeográfiaig. Földrajzi Közlemények 2005/1-2., pp. 15-30.
- LENNER T. (2004) Körmeny településfejlődése. In: A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után, szerk.: Csapó T. – Kocsis Zs. – Lenner T., Berzsényi Dániel Főiskola Társadalomföldrajz Tanszéke, Szombathely, pp. 138-145.
- MAJDÁN J. (2003) A vasúti csomópontok dunántúli falvak és városok népességét növelő hatása. In.: A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. szerk.: Frisnyák S. – Tóth J., Nyíregyháza-Pécs, pp. 361-370.
- SOMFAI A. (2002) Kisalföldi és alföldi mezővárosok különbözősége, kisvárosi értékek védelme. Tér és Társadalom 2002/1., pp. 59-98.
- SZAKÁCS K. (2002) Kapuvár története és funkcionális morfológiája. Szakdolgozat Berzsényi Dániel Főiskola Társadalomföldrajz Tanszék, Szombathely, 55 p.
- VARGA J. (2000) Kapuvár múltja üzen. Kapuvár Városi Önkormányzat, Kapuvár, 206 p.
- VÁMOS F. – RADNÓTI I. (1928) Kapuvár múltja, jelene, jövője. Faluszövetség, Budapest, 52 p.